

QARAQALPAQ DÁSTANLARÍNDÁ HAYAL-QIZLAR ATAMALARINIŃ QOLLANILIW WÓZGESHELIGI

Z.Daniyarova

docent w.w.a.,

D.Qádirbaeva

student

Nókis innovაციyalıq instituti

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 15-July 2024 yil

Ma'qullandi: 20- July 2024 yil

Nashr qilindi: 25- July 2024 yil

KEY WORDS

Búgingi kúnniń áhmiyetli máselelerinen esaplanǵan tildiń rawajlanıwı kem-kemnen háwij almaqta. Sol aytqanıımızday, tildiń hár bir tarawındaǵı ózgeshelikler anıq kózge taslanadı.

ABSTRACT

Qaraqalpaq adam atların hár tárepleme izertlep, olardıń tariyxıy shıǵıw dereklerin, quramın, tariyxıy etnografıyalıq hám leksika-semantikalıq ózgesheliklerin ashıp kórsetiw házirgi qaraqalpaq til bilimindegı áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq adam atları hám laqaplardıń tillik wózgesheliklerin birinshi ret monografıyalıq jaqtan izertlengen. O.Sayımbetov hám Yu.Xojalepesovalar qaraqalpaq adam atları sistemasın ilimiy baǵdarda úyreniw jumısın baslap berdi hám qaraqalpaq antroponimikasına tiykar saldı. Degen menen, qaraqalpaq antroponimiasınıń bir qatar áhmiyetli mánisleri ele hár tárepleme izertlenilmegen. Ásirese, qaraqalpaq hayal adam atlarınıń ózine tán wózgesheliklerin anıqlaw aktual temalar qatarına kiredi. Máselen, qaraqalpaq hayal adam atlarınıń bir qatar lingvistikalıq hám lingvistikalıq emes ózgeshelikleri ele tolıq úyrenilgen joq. Sonday-aq, hayal adam atlarınıń semantikası hám onı analizlew principleri, variantları sıyaqlı máseleler hár tárepleme analizlewge mıtáj. Házirgi qaraqalpaq adam atlarınıń leksikalıq sistemasın ulıwma tárizde sıpatlaw basqıshı basıp ótildi dep aytıwǵa boladı. Sonlıqtan, keleshekte adam atları sistemasındaǵı ayırım ishki nızamlıqlardı tereńirek úyreniw zárúrligi tuwılmaqta. Mine, usınday máselelerden biri-qaraqalpaq hayal adam atlarınıń lingvistikalıq hám lingvistikalıq emes faktorları, qaraqalpaq hayal adam atlarınıń variantlılıǵı qubılısı, hayal adam atlarınıń grammatikalıq qurılısı hám t.b. máselelerdiń izertleniwı, óz nábewinde, qaraqalpaq antroponimiası sistemasınıń ádebiy normaǵa qatnasın belgileydi, hayal adam atlarınıń tańlap alınıwı hám jazılıwın ádebiy normalarǵa salıw múmkinshiliklerin anıqlaydı.

Búgingi kúnniń áhmiyetli máselelerinen esaplanǵan tildiń rawajlanıwı kem-kemnen háwij almaqta. Sol aytqanıımızday, tildiń hár bir tarawındaǵı ózgeshelikler anıq kózge taslanadı. Onomastika iliminiń bir shaqabı bolǵan antroponimika-menshikli adam atlarınıń quramın, olardıń kelip shıǵıw zańlılıqların, tillik qatlamların, qurılısın, mánilik ózgesheliklerin h.t.b. táreplerin lingvistikalıq jobada izertleydi hám úyrenedi [1]. Biz sóz etpekshi bolǵan máselelerdiń biri - hayal-qızlar atamaları haqqında bolıp, biz bunı ayırım dástanlardaǵı hayal-

qizlar atamalarini qollanilw ozgesheligi misalinda keltirip otpekshimiz. Házirgi qaraqalpaq tilini leksikalıq quramında arab til qatlamları menen bir qatarda parsı tiliniń sózleri de kóplep ushırasadı. Al bul qatlamlar folklarlıq shıǵarmalarda da wóz kórinisin tapqan. Sózimizdiń dálili sıpatında “Alpamis” dástanında parsı tilindegi jan, gúl hám qıtay tilinen kirgen xan, altın, sonday-aq erkeletiwshi máni beriwshi ay sózleri de qollanılıp adam atların jasawda antroponimlik xızmette kelgen. Máselen:

Baysarınıń qızı boldı, onıń atın Gúlparsın qoydı 5-b.

Kúnlerden bir kúnleri Baybóri baydıń hayalı Jantilles bir ul, bir qız tuwdı, ulınıń atın Alpamis, al qızınıń atın Qarlıǵash Ayım qoydı. Baysarı baydıń hayalı Altınshash báybishe tek bolǵanı bir ǵana qız tuwadı, onıń atın Gúlbarshın qoydı (87-b).

Ultan xannıń bir yenesi bar yedi, atın Gúlsın shorı deytúǵın edi. (79-b)

Jılay berme Xansulıw,
Altı ay won kún bolǵanda,
Aman bolsam shıraǵım,
Jeńgeńdi alıp kelermen (19-b).
Qartayǵanda meniń boldı aqlım lal,
Kewlińde barmedi, ǵarrı, qıylı hal,
Eglenip tur Barshınjannıń atası,
Alǵanıńnıń aytatuǵın arzı bar (7-b).

Bul mısallardan biz “Alpamis” dástanınıń I, II tomlarında “Gúlparsın” atamasınıń fonetikalıq ozgeshelik tiykarında qollanılǵanın anıqladıq. Bul atamadaǵı parsha sózi de parsı tilinen kirip, hayallar kiyetuǵın úst hám bas kiyimniń túrin ańlatadı. “Altınshash” atamasınıń quramındaǵı “altın” sózi eki morfemadan ibarat bolıp, birinshi “al// -ál” sıńarı túrkiy sózi, “qızıl” sóziniń sinonimi bolıp tabıladı. Ayırım jaǵdaylarda “ál-qızıl” túrinde de jumsaladı. Prof. N.M. Shanskiy orıs tilindegi “alıy” sóziniń túrkiy tillerinen ozlestirilgenin tatarsha “al” sózi orıs tilinde “yarkokrasnyy”, “svetlorozoviy” mánilerin bildiretuǵının kórsetip, túrk tilindegi “alaw” sózi de usı sózge baylanıslı dep tastıyqlaydı [2]. Qaraqalpaq sóylew tilinde hám xalıq dástanlarında altındı “qızıl” dep ataw jaǵdayları da ushırasadı. Al qaraqalpaqsha-qıtaysha “qızıl metall” degen eki sózdiń birigiwinen payda bolǵan. “Gúl” komponenti de hayal-qızlardı gúlge teńew, yaǵnıy olardıń shıraylılıǵın kórsetiw ushın qollanılǵan. A.V. Superanskaya menshikli atlardıń manilik ozgesheliklerin anıqlawda óziniń tujırımı kózqarasın bildiredi. “hár qanday menshikli at qandayda bir mánige iye boladı. Menshikli atlar túsiniqler menen baylanıslı bolmaǵanlıqtan, olardıń tiykarın túsiniw ushın onıń qanday predmetke qatnaslı ekenin anıqlap, ol predmettiń túsiniqler penen qatnaslıǵın bilip, sonnan keyin sol konkret predmettiń qalay atalatuǵını anıqlaw kerek” degen edi. Joqarıda keltirilgen mısallar bunıń ayqan mısalı bola aladı. g) qızlarǵa sulıwlıq tilew:

Aldırıp ber jan dostım,
Aqsholpanday arıwdı (14-T, 93-b).
Molla Raxmattıń Gúlnazımday qızı bar,
Totıday dolanǵan sárwi nazi bar (56-T, 426-b).
Dilaram, Perijan, shul ekki dilbar (34-T, 227-b).
Berdim saǵan inam yetip bárini,
Jáne berdim Gúlháseldey qızımın (38-T, 293-b).

Misallarda kórinip turǵanınday qızlardı sholpanǵa, perige teńep hám olardıń nazlı, shiyrin sózli bolıwın tilep qoyılǵan.

d) minez-qılıqı jaǵman álpayım bolıwın hám páklik tilew maqsetinde qoyılatuǵın atlar:

Qurbanbek “ata razi, alla razi” dep táwekel qılıp, tulparın oynatıp, shıqqan máhálinde “haq dóregen jigítke seni Aqıljan miyassar qıldım” degen bir dawıs qulaǵıma payda boldı (22-T, 389-b).

Sol waqtında Hámireniń enesi Miyirban kempir bul xabardı esitip, Hámireni joqlap bir sóz dedi (55-T, 416-b).

Bul misallarda minez qılıqqa baylanıslı náresteniń aqıllı, miyirman bolıwın tilep usınday atlar qoyıladı. *-biybi//biyke* sózleri burın biydiń, bektiń qızı yamasa hayalı degen mánini ańlatqan [3], al házirgi waqıtta tilimizdegi hayal-qızlardıń atlarınıń quramında erkeletiw mánisin beredi. *Aybiybi, Janbiybi, Turdibiye, Wótebiye, Arzıbiye, Dáwletbiye, Rábiybi, Dáwletbiye, Jaqsıbiye, Mirzabiye, Qalbiye, Palbiye, Ulbiye*, hám t.b. *gúl* sózi qaraqalpaq hayal-qızlar adam atlarınıń quramında yerkeletiw mánisin beredi hám wónimli qollanıladı: *Ajargúl, Worazgúl, Dánegúl, Ziynegúl* hám t.b. Geyde *gúl* sózi er adam atlarınıń birinshi komponenti bolıp ta kele beredi [4]: *Gúlmurat, Gúlmırza, Gúlimbet, Gúlman* hám t.b.; *jan hám xan* affiksoidleri er hám hayal-qızlar adam atlarında erkeletiw mánisin ańlatıp, wónimli qollanıladı: *Aytjan, Axmetjan, Dosjan, Nazarxan, Nádirxan, Bayxan* hám t.b. *Gúljan, Narjan, Sánemjan, Biybijan, Húrimjan, Gúlimxan, Ulimxan, Sulıwxan* hám t.b. J.Dondukov – *xan//xán, -gan//gán* affiksleriniń buryat tilinde hayal-qızlardıń atlarında ushırasatug’ınlig’in kórsetedi[5]. G.C.Pyurbееv qalmaq tilinde *-xn* túrinde *Dulaxn* (dula-jıllı), *Amrxn* (amr-tınış, mómin), *Xalaxn* (xal-jalın) sıyaqlı hayal-qızlarǵa baylanıslı atlarda subektiv baha mánisin ańlatadı deydi [6]. V.A.Gordlevskiy *-jan* qosımtasınıń túrkshe, tájikshe, tatarsha adam atlarında keletug’ınlig’in ayta kelip: «Turciyada bul qosımta XVI ásirde baslap ónimli qollanıla basladı», - deydi [7]. Sonday-aq tilimizde *jan, xan* affiksoidleri *nur, ay, qal, bazar, juma, sapar* hám t.b. sózlerge jalǵanıp, er hám hayal-qızlar atlarına ortaqlap ta kele beredi: *Nurjan, Ayjan, Qaljan, Bazarxan, Jumaxan, Saparxan* hám t.b. Folklorlıq shıǵarmalardaǵı adam atların izertlew arqalı xalqımızdıń til táriyxin, úrp-ádet dástúrlerin, sociallıq jaǵdayların h.t.b. sırların ashıwımızǵa boladı. Búgingi kúnde folklorlıq shıǵarmalardıń turmısımızda tutqan ornı hám tárbiyalıq áhmiyeti júdá girewli. Bul izertlewimiz bolsa usı sırlardı jarıtıwdaǵı dáslepki qádem bolıp, ol keleshekte ele de tereńirek izertlewdi talap etip qaladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Сайыметов О. №араЗалпаЗ тилиндеги меншикли адам атлары.-Н5кис.:Билим.2000.-3Б.
2. Абдуназимов Ш. БердаЗ шыЗармалары тили.-Тошкент.:Фан.-2006.
3. Кунгуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. Тошкент, 1980, 132-бет.
4. Баскаков Н.А Элемент гүл «роза, сыеток» в составе каракалпакских женских имен. Ономастика Средней Азии, вып. I. М., 1978, 138-143-б.
5. Дондуков Ж. Аффиксальное словообразование частей речи в бурятском языке. Улан-Удэ, 1964, 19-бетлер.
6. Пюрбеев Г.С. Дифференциальные признаки женских и мужских личных имен калмыков. Ономастика Поволжья. Вып. 2. Горький 1971, 59-бет.

7. Гордлевский В.А. Был ли турецкий султан халифом? –Известия отделения общественных наук. Изд-воАН Таджикской ССР, Сталинабад, 1954, 17-бет.

INNOVATIVE
ACADEMY